

Людмила МАРИНИЧ*

Клуб політемігрантів Західної України
імені Івана Франка:
історія створення, постаті, ліквідація
(1925–1930 рр.)

У статті досліджується діяльність Клубу політемігрантів Західної України імені Івана Франка у 1925–1930 рр. Доведено, що крах сподівань вищого партійно-державного керівництва СРСР на «світову революцію» наприкінці 1920-х рр. позбавив сенсу продовження державної підтримки організацій політичних емігрантів.

Ключові слова: Клуб ім. Івана Франка, політичні емігранти, Західна Україна, світова революція.

Предметом розгляду нашої статті є мотивація створення, історія функціонування й ліквідації харківського Клубу політичних емігрантів Західної України імені Івана Франка, а також долі його найвідоміших членів.

Упродовж 1920-х рр. західноукраїнська еміграція в УСРР поповнювалася за рахунок безробітної української інтелігенції, випускників вищих навчальних закладів Чехо-Словаччини, Польщі, Румунії, значною мірою колишніх військових Української Галицької армії, поодиноких західноукраїнських інтелектуалів, які прагнули долучитися до реалізації партійно-урядової політики українізації в УСРР чи лише отримати роботу за фахом, а також коштом перебіжчиків, які нелегально перетинали кордон УСРР у пошуках праці й кращої долі на «батьківщині трудящих». Окрему категорію емігрантів становили політичні емігранти — переважно члени Комуністичної партії Східної Галичини (з 1923 р. — Компартії Західної України [КПЗУ]), які змушені були залишити батьківщину внаслідок судових переслідувань за антидержавну діяльність.

* *Маринич Л.В.* — здобувачка відділу історії України 20–30-х років ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Певна частина емігрантів перебувала під впливом ідеології українського націонал-комунізму, вважаючи можливим реалізацію «українського проекту» у рамках більшовицької моделі державного устрою УСРР/СРСР¹.

11 січня 1925 р. у Харкові у приміщенні Польського робітничого клубу імені Людвіга Варинського відбулися загальні збори політичних емігрантів Західної України за участю 230 осіб, з яких 65 були членами КП(б)У, 113 — членами професійних спілок, 42 — червоноармійцями, решта присутніх — десятеро — були, зрозуміло, цивільними, позапартійними й позаспівковими особами². Головою зібрання було обрано проф. М. Яворського, до президії, поряд з ним, увійшли М. Луцкевич, В. Рендель, М. Романюк та секретар засідання Новаковський.

Заслухавши доповідь проф. М. Яворського про політичне та економічне становище у Польщі й на Західній Україні, а також організаційне питання створення Західноукраїнського клубу, збори ухвалили вважати чинну президію —

«ініціативною групою, якій доручається до других загальних зборів виробити статут клубу і перевести реєстрацію товаришів, що бажають бути членами Клубу політемігрантів Зах[ідної] України, і скликати в короткому часі загальне зібрання, на якому повинно бути вибрано Правління Клубу»³.

Цікаві постаті осіб, які увійшли до президії цього організаційного зібрання.

Матвій Іванович Яворський (1885–1937) народився у с. Корчмин Сокальського повіту на Львівщині. З 1902 р. брав участь у національному русі українців Східної Галичини. 1910 р. закінчив юридичний факультет Львівського універ-

¹ Рубльов О.С. Західноукраїнська еміграція в УСРР 1920–1930-х років / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: В 5 т. / [НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3: Е–Й. – С. 295.

² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 156.

³ Там само.

ситету, 1912 р. отримав ступінь доктора політичних наук. Учасник Першої світової війни, хорунжий. 1918 р. у складі австрійського війська опинився в Україні, служив при штабі військового уповноваженого австрійського командування при Українській Центральній Раді та гетьмані П. Скоропадському. Восени 1918 р. повернувся до Львова, брав участь «в праці Начальної військової команди» УГА як «референт організації польової жандармерії». За власним свідченням М. Яворського, упродовж 1919 р. відбулася його «більшовизація». З серпня 1920 р. працював у Харкові: викладач місцевого Інституту народної освіти (ІНО), уповноважений Компартії Східної Галичини (з 1923 р. — КПЗУ) при ЦК КП(б)У (1921–1922). З утворенням у грудні 1922 р. Інституту марксизму перейшов працювати на його кафедру історії української культури. Автор популярних «синтетичних» курсів з історії України, створених на засадах «марксівської» методології. Зміцненню становища Яворського-історика сприяла прихильність компартійних верхів й ключова посада, яку він обіймав у НКО УСРР — упродовж 1924–1927 рр. фактично керував Управлінням науковими установами в Україні (Упрнаукою чи Укрнаукою) НКО⁴.

Виразною політичною постаттю був на той час Марко Луцкевич (1882–1934) — український кооперативний та громадсько-політичний діяч, публіцист, уродженець м. Ковеля на Волині. Восени 1922 р. під час перших виборів до польського Сейму він був обраний послом (депутатом) за списком Блоку національних меншин. Обрання до Сейму звільнило його з в'язниці, до якої він потрапив за заклики до несплати податків й невиконання розпоряджень польської влади. Належав до Українського клубу у Сеймі, який на початку 1923 р. залишив через його «сервілістичну й угодовську» щодо польської

⁴ Про нього докладніше див.: *Касьянов Г.В.* Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 75–86; *Рубльов О.С.* Лідер «істориків-марксистів» України: М. І. Яворський // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 293–304; *Санцевич А.В.* М. І. Яворський: нарис життя та творчості. – К., 1995. – 61 с.; та ін.

влади позицію, сповідуючи особисто орієнтацію на радянську Україну. У квітні 1923 р. Сейм позбавив М. Луцкевича депутатської недоторканості. Перед загрозою неминучого повторного арешту втік до Чехо-Словаччини, звідки у листопаді 1923 р. перебрався до УСРР⁵, де отримав статус політичного емігранта, займався антипольською публіцистикою⁶. 21 липня 1926 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «про т. Луцкевича (бувш. член Польського сейму)», ухваливши «командувати т. Луцкевича для відповідної роботи по лінії Наркомзему». 10 серпня 1926 р. той самий секретаріат ЦК КП(б)У вже «не заперечував» проти «призначення тов. Луцкевича для роботи в Науковому комітеті НКЗсправ»⁷.

Нонконформізм М. Луцкевича проявився й за умов радянської дійсності. Зрозуміння механізму квазіфедеративної державності СРСР й реального статусу у ній УСРР, злиденного існування населення й перманентного поліцейського нагляду за громадянами «Батьківщини трудящих» дуже швидко викликали у колишнього посла неприйняття більшовицької дійсності й бажання виїхати за кордон. Відповідні висловлювання М. Луцкевича, які оперативно фіксувалися чекістською агентурою, дали підстави для обвинувачення його в «антирадянській діяльності» й відтак спрямування до одного з сибірських поправно-трудова таборів вже на початку 1927 р.

Уродженець Східної Галичини, колишній офіцер австрійського війська та УГА Микола Михайлович Романюк, який в УСРР прибув 1924 р. з першим транспортом галичан-«радянців» (колишніх військових УГА) з Чехо-Словаччини, на момент організації Клубу був консультантом відділу судоуст-

⁵ Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej / Redakcja naukowa prof. J. M. Majchrowski przy współpracy G. Mazura i K. Stepana. – Warszawa: Polska oficyna wydawnicza «BGW», 1994. – S. 352.

⁶ Див., напр.: *Луцкевич М.* Нові комбінації польської шляхти // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 13 листопада. – № 258. – С. 2; *Його ж.* На Західній Україні й Білорусі // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 4 грудня. – № 276. – С. 1; та ін.

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 61, арк. 17, 28.

рою Наркомату юстиції УСРР, очолюваного М. Скрипником⁸. Менш знаними є постаті інших членів президії вищезгаданого зібрання 11 січня 1925 р. — В. Ренделя та Новаковського, але, безперечно, що обидва вони були політичними емігрантами, уродженцями Східної Галичини й членами нелегальної Компартії Західної України (КПЗУ).

Цілком зрозуміло, що відкриття та уся подальша діяльність Клубу політичних емігрантів Західної України відбувалася з санкції та під контролем ЦК КП(б)У та підлеглих його керівництву «компетентних організацій» — Наркомату юстиції, Наркомату освіти й насамперед ГПУ/НКВД УСРР, а також Комітету у справах політемігрантів при ЦК МОДР УСРР, організованого 1924 р.⁹ Так, наприклад, 6 червня 1925 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було заслухано інформацію М. О. Скрипника, тодішнього наркома юстиції республіки, щодо організації в УСРР Товариства політичних біженців Західної України. За згодою Генерального секретаря ЦК КП(б) Л. М. Кагановича, який головував на засіданні, було ухвалено:

«В зв'язку із дозволом П[оліт]Б[юро] ЦК РКП організації в Білорусії Товариства політбіженців Західної Білорусії доручити Секретаріатові з'ясувати в ЦК РКП питання про можливість організації на Україні т[оварист]ва політбіженців Західної України»¹⁰.

25 січня 1925 р. о 15-й год. у будинку Червоної армії у Харкові відбулися другі загальні збори політемігрантів Західної України у кількості 257 осіб, які конституювалися як перші загальні збори членів Клубу політемігрантів зі Західної України. Було заслухано й визнано задовільною роботу ініціа-

⁸ Див.: Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 103–104.

⁹ Див.: Павленко В.В. Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР) / В. В. Павленко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / [НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – С. 705.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2019, арк. 214.

тивної групи, а також прийнято запропонований нею статут Клубу. Клуб окреслено як регіонально-територіальну організацію, що до неї мав право належати кожен політичний емігрант — виходець з західноукраїнських земель без різниці національності¹¹. Було запроваджено членські внески: особи, місячний заробіток яких становив до 50 руб., сплачували 20 коп., до 75 руб. — 50 коп., до 100 руб. — 1 руб., понад 100 руб. — 2 руб. Від сплати членських внесків звільнялися червоноармійці та безробітні¹².

На тому ж засіданні було обрано Правління Клубу, до якого увійшли: М. Левицький, М. Яворський, М. Луцкевич, М. Кузняк, Й. Зозуляк (члени) та Й. Дабудик та М. Павловський (кандидати), а також Контрольна комісія — М. Гаврилів, М. Свідзинський, І. Кучера (члени) та В. Дністренко й Ф. Вишиваний (кандидати)¹³.

Того ж дня, 25 січня 1925 р., відбулося перше засідання Правління Клубу, на якому було обрано його вужче керівництво: головою Правління став Михайло Васильович Левицький (1891–1933), уродженець Східної Галичини (с. Явче Рогатинського повіту), член КП(б)У–РКП(б) з 1918 р., завідувач внутрішніми справами й секретар Галицького ревкому 1920 р., Повноважний представник СРСР у Відні (до травня 1924 р.), з листопада 1924 р. — голова Правління Укрдержстраху, 1926 р. — член Колегії НК РСІ УСРР, з листопада 1926 р. — завідувач інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У¹⁴; секретарем Правління — М. Кузняк; скарбником — Й. Зозуляк. Завідувачем Клубу політичних емігрантів Західної України став Новаковський¹⁵.

Тоді ж було намічено розподіл праці поміж членами Правління. Зокрема, М. Яворському доручалося організувати полі-

¹¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 162.

¹² Там само, арк. 155.

¹³ Там само.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 61, арк. 88.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 154.

тико-освітні гуртки й прочитати лекцію на тему «В. Ленін і національне питання». Розгортання іншої роботи у Клубі відкладалося до з'ясування питання з помешканням. Щодо останнього, то голова Правління й завідувач Клубу мали звернутися з проханням до Вищої житлової комісії при ВУЦВК щодо сприяння в отриманні у Клубі Наркомату фінансів прилеглих до нього кімнат № 7 та 8¹⁶.

На засіданні Правління Клубу політемігрантів Західної України 19 лютого 1925 р. відбулася ротація керівника Правління — головою обрано М. Яворського (на той момент відсутнього у Харкові), але попередній очільник М. Левицький мав виконувати обов'язки до повернення свого наступника (М. Яворський вступив на посаду 8 березня 1925 р. і вже 23 березня подав заяву про відставку, яку, втім, не прийняли — відклавши питання до перевиборів). Водночас до членів Правління було кооптовано завідувача Клубу Новаковського¹⁷. Тоді ж вирішили опрацювати взірці анкети й членського квитка¹⁸.

Правління Клубу політемігрантів Західної України збиралося на робочі засідання щотижнево, у понеділок, о 18 год. У таких зібраннях, крім членів Правління, в обов'язковому порядку брали участь й члени Ревізійної та Господарської комісій Клубу¹⁹.

Гальмувалася справа з отриманням сталого помешкання Клубу. Зазнали фіаско спроби на умовах суборенди винайняти кімнати послідовно у Клубі Наркомату фінансів, клубі «Червоний міліціонер» та деяких інших аналогічних установах. Нарешті вдалося домовитися щодо оренди приміщення по Троїцькому пров., 8, з Харківським губернським військоматом й отримати державну субсидію на ремонт у 10 тис. руб.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 154.

¹⁷ Рубльов О.С. Лідер «істориків-марксистів» України: М. І. Яворський. – С. 296.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 152.

¹⁹ Там само, арк. 146.

Тимчасово (до завершення ремонту) Клуб політемігрантів Західної України розташувався за місцем першого власного організаційного зібрання — у Польському клубі ім. Л. Варинського²⁰.

Вже в травні 1925 р. виникла загроза втрати Клубом власного територіального обличчя. Ініціатором виступив споріднений за профілем діяльності Балканський клуб, який об'єднував політичних емігрантів — вихідців з відповідного регіону. Тому на засіданні Правління Клубу політемігрантів Західної України 24 травня 1925 р. ухвалили:

«Рахувати недоцільним об'єднання Клубу політемігрантів Зах[ідньої] України з Балканським клубом, як рівно ж касувати назву Клубу політемігрантів Зах[ідньої] України не є в компетенції правління, а справа вищих інстанцій. Інші організації можуть користуватися помешканням Клубу політемігрантів Зах[ідньої] України тільки за дозволом правління Клубу [...]»²¹.

24 червня 1925 р. на засіданні Правління Клубу М. Яворський подарував Клубу ленінську бібліотечку вартістю 250 руб., а 10 липня він же поінформував присутніх про свій від'їзд у відпустку. На час відсутності керівника обов'язки голови Правління мав виконувати М. Луцкевич²². 9 серпня 1925 р. у складі Клубу було утворено художню комісію (Й. Букшований, Й. Зозуляк, Новаковський та ін.)²³.

26 вересня 1925 р. на засідання Правління Клубу обговорювалося питання про доцільність входження чергового колективного члена — цього разу Бессарабського клубу — до Клубу політемігрантів Західної України. Ухвалили:

«Наколи Клуб бессарабців існує як юридична установа з окремим бюджетом, то справу прийняття його в наш Клуб прий-

²⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 150–151.

²¹ Там само, арк. 146.

²² Рубльов О.С. Лідер «істориків-марксистів» України: М. І. Яворський. – С. 296; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 144, 162.

²³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 161.

деться вирішувати як з окремою організацією в цілому. Якщо не являється окремою установою з окремим бюджетом, то в цім випадку кожний з товаришів — бессарабців має можливість, згідно статуту нашого Клубу, вступити індивідуально [...]. До в'яснення характеру Клубу бессарабців справу прийняття бессарабців відложити»²⁴.

У вересні–жовтні 1925 р. Правління Клубу політемігрантів Західної України розглянуло й позитивно вирішило питання про виділення кімнати у Клубі (на правах суборенди) для канцелярії Комітету політемігрантів при ЦК МОДР України²⁵. Тоді ж попередньо була визначена дата урочистого відкриття Клубу — 1 жовтня. На імпрезу мали запросити представників Раднаркому, НКО УСРР, ВУЦВК, ВУСПС, ЦК КП(б)У, ЦК КНС та «других партрадпредставників», а також оркестр харківської Школи червоних старшин. Офіційно ж Клуб політемігрантів Західної України був відкритий 1 листопада 1925 р.²⁶

29 листопада відбулися чергові загальні збори членів Клубу за присутності 278 осіб. Було заслухано звіт про роботу голови Правління М. Яворського та доповідь голови Ревізійної комісії Клубу М. Гаврилів. Робота Правління була визнана «вповні задовольняючою». У резолюції зібрання йшлося:

«Приймаючи на увагу основні завдання Клубу, як організації, що виховує своїх членів під ленінським прапором боротьби за визволення працюючих, новому Правлінню Клубу звернути виключну увагу на політосвітню працю. Крім того, необхідно новому Правлінню звернути увагу на зв'язок Клубу з тов[аришами]-політемігрантами, що живуть на периферії, вирішити це питання в організаційному відношенні і повести в цьому напрямку працю. Вирішити в організаційному відношенні питання про з'їзд, який буде доцільний як зв'язок з другими організаціями політемігрантів, що існують на Україні»²⁷.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 160.

²⁵ Там само, арк. 159–160.

²⁶ Там само, арк. 158–159.

²⁷ Там само, арк. 166.

Тоді ж відбулися перевибори Правління й Ревізійної комісії Клубу. Правління було обрано у складі 7 членів і 3 кандидатів, Ревізійна комісія — 3 члени й 2 кандидати. Головою Правління було переобрано М. Яворського; М. Луцкевичу дісталися функції «скарбника і господаря»; організаційно-інструкторські справи — К. Савричу (Максимовичу); питання агітації й пропаганди — М. Левицькому; масова робота — С. Вітику. Вакантною залишалася посада члена Правління жіночої статі — майбутньої керівниці жіночого відділу Клубу. Ревізійну комісію знову очолив М. Гаврилів²⁸.

Властиво, наприкінці 1925 р. — першого року існування Клубу політичних емігрантів Західної України ім. Івана Франка — він уповні розгорнув свою діяльність, здійснивши належну внутрішню структурування: у його складі функціонували політосвітні гуртки двох рівнів; регулярно (раз на тиждень — щосереди) відбувалися лекції з історії Інтернаціоналу (викладач І. Сіак) та природознавства (М. Гаврилів); працювали курси з вивчення англійської та французької мов; функціонувала художня комісія, хоровий та драмгурток, бібліотека; випускалася стінна газета²⁹. Його керівництво (у дусі часу) віддавало належне й безбожницькій пропаганді. Так, на порядку денному засідання Правління Клубу 19 грудня 1925 р. стояло питання про Різдвяний вечір 25 грудня. Вирішили: «Влаштувати вечір антирелігійної пропаганди, поставити про походження різдвя та живу газету»³⁰.

Загострення ідеологічних баталій упродовж наступних двох років істотно й переважно негативно вплинуло на діяльність Клубу, у центрі уваги якого опинилася не культурно-освітня й просвітницька діяльність, а питання ідеологічної боротьби довкола стану й перспектив національної політики РКП(б)–КП(б)У в Україні, темпів українізації, правильності/неправильності позиції керівництва КПЗУ щодо оцінки ситуації в УСРР тощо. Як відомо, на лютнево-березневному плену-

²⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 165.

²⁹ Там само, арк. 162, 168–169.

³⁰ Там само, арк. 171.

мі ЦК КП(б)У 1927 р. при розгляді змісту й темпів українізації з ініціативи генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича нарком освіти УСРР О. Шумський був обвинувачений у націоналізмі. Було ініційовано переведення керівника НКО з України. Проти такого рішення виступив (при голосуванні — утримався) секретар Закордонного бюро допомоги КПЗУ, кандидат у члени ЦК КП(б)У і член ЦК КПЗУ К. Саврич (Максимович), підтриманий згодом більшістю ЦК КПЗУ. Перемога лінії Кагановича викликала репресії (спершу організаційно-ідеологічні) проти керівництва КПЗУ з боку маніпульованого Й. Сталіним Виконкому Комінтерну³¹. Відтак більшість членів Клубу політемігрантів Західної України, одним з фундаторів якого був К. Саврич (Максимович), змушені були здавати іспит на політичну лояльність сталінському режиму, незалежно від результатів якого (іспиту) вони все більше підпадали під підозру тоталітарного репресивного апарату.

Харківський Клуб політемігрантів Західної України імені Івана Франка було розгромлено у ході слідства у сфабрикованій «справі» так званого «Українського національного центру» 1931–1932 рр.³² Втім, відповідна постанова ЦК КП(б)У «делікатно» говорила лише про його «ліквідацію»³³. Зокрема, під час слідства обвинувачуваного у «справі» «УНЦ» другого з черги голови Правління Клубу політичних емігрантів Західної України Матвія Яворського йому (серед іншого) інкримінувалася й «контрреволюційна робота» під «вивіскою» цієї організації. Клуб політемігрантів Західної України вже тоді розглядався слідством як «легальне прикриття», мовляв,

³¹ Панчук М.І. Комуністична партія Західної України (КПЗУ) / М. І. Панчук // Енциклопедія історії України: У 8 т. / [НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4: Ка-Ком. – С. 507–508.

³² Див., напр.: Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К.: Критика, 1999. – 353 с.

³³ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С. 356.

«шкідницької» й «антирадянської» діяльності його членів³⁴. Зрозуміло, що відповідним чином скомпоновані й фальшиві по суті «слідчі матеріали» й визначили долю Клубу та стали підґрунтям вищезгаданої постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію цієї інституції.

Хвиля репресій у сфабрикованій «справі» «Українського національного центру» зачепила й інших осіб, причетних, принаймні свого часу, до Клубу політемігрантів Західної України ім. Івана Франка. Так, 15 лютого 1932 р. у Харкові наклали на себе руки колишній голова Контрольно-ревізійної комісії Клубу Мирослав Гаврилів (1885–1932), який з грудня 1924 р. був ректором Харківського інституту народної освіти (ХІНО), з лютого 1930 р. працював директором Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП), а згодом був науковим працівником цього ж інституту³⁵. У зв'язку з цією сумною подією львівське «Діло» на початку березня 1932 р. інформувало читачів:

«З певних джерел довідуємося, що перед двома тижнями покінчив у Харкові самогубством б[увший] ректор Інституту Народної Освіти в Харкові, останніми часами директор технікуму [...] проф. Мирослав Гаврилів. Покійний був переконаним комуністом і активним членом компартії від 1917 р. Весь час був дуже рухливим діячем у ділянці організації вищого шкільництва в УСРР. Довгий час почувався добре у своїй ролі. Але коли почалась там нагінка проти галичан, тоді і Гаврилів попав, мабуть, у неласку [...]. Тамошні відносини спричинили в нього психічну депресію та нервовий розстрій, який і всунув йому до рук револьвер, щоби перервати терпіння [...]»³⁶.

У масштабній серії репресивних заходів, здійснених союзним і республіканським НКВД наприкінці 1932 – на почат-

³⁴ Галузевий державний архів СБ України (*далі* – ГДА СБ України), ф. 6, спр. 59881-ФП, т. 22–24, арк. 24–25, 29–30, 32 та ін.

³⁵ Див.: Борці за возз'єднання: Біографічний довідник / Упоряд. Ю. Ю. Сливка; редкол.: Ю. Ю. Сливка (кер.) та ін. – Львів: Каменяр, 1989. – С. 61–62.

³⁶ Самогубство видатного комуніста-галичанина у Харкові // Діло. – 1932. – 2 березня. – Ч. 46. – С. 1.

ку 1933 рр., була й ліквідація розгалуженої (але вигаданої чекістами) мережі «Української військової організації» (УВО)³⁷. 1933 р. було «знешкоджено» «Московський центр УВО». 9 січня 1933 р. за ґратами опинився старший інспектор «Заготзерна» К. Саврич (він же Максимович). Постановою Колегії ОГПУ СРСР від 5 вересня 1933 р. К. Максимович як один з міфічних «керівників» «Московського центру УВО» (і реальний співзасновник харківського Клубу політемігрантів Західної України) був засуджений до десяти років поправно-трудо-вих таборів. Його перебування у Біломорсько-Балтійському таборі НКВД СРСР завершилося 17 липня 1934 р. внаслідок самогубства в'язня³⁸.

Того ж 1934 р. в одному з сибірських таборів ГУЛАґу обір-вався й земний шлях одного з засновників Клубу політич-них емігрантів Західної України у Харкові, колишнього посла польського Сейму М. Луцкевича.

Інший засновник Клубу політичних емігрантів Західної України імені Івана Франка і перший голова його Правління — М. Левицький — також під тиском життєво-репресив-них обставин змушений був укоротити собі віку. Внаслідок політичних обвинувачень у контактах з заарештованими «контрреволюціонерами» — вихідцями з західноукраїнських теренів, тобто своїми земляками, Михайло Васильович був

³⁷ Див. докладніше: *Рубльов О.С.* Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: справа «Української військової організації» / О. С. Рубльов // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією»; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 169–184; *Рублёв А.* Тоталитарный режим 1930-х годов и украинская интеллигенция: Дело «Украинской военной организации» / А. С. Рублёв // *Impactul trecutului totalitar asupra noilor democrații din Europa Centrală și de Est: Simpozion internațional, Chișinău, 1–2 iulie 1999.* – Chișinău, 2000. – P. 29–41; *Його ж.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С. 355–432; та ін.

³⁸ Див.: *Глазунов Г.* Чесне ім'я Карла Максимовича / Г. Глазунов // Політика і час. – 1991. – № 5. – С. 81.

відправлений у почесне заслання — до провінційного російського Сормово, де влітку 1933 р., не чекаючи неминучих подальших репресій, наклав на себе руки — застрелився.

Репресований 1933 р. як учасник міфічної «УВО» в УСРР, колишній директор Інституту радянського будівництва та права ВУАМЛІН й колишній фундатор Клубу політичних емігрантів Західної України ім. І. Франка М. Романюк разом з багатьма іншими в'язнями-галичанами, в тому числі й учасниками вищезгаданого Клубу, був страчений у листопаді 1937 р. в урочищі Сандармох у Карелії.

Таємні матеріали ГПУ УСРР зафіксували станом на 25 липня 1933 р. широке коло осіб, приналежних, нібито, до «контрреволюційної» організації «УВО». Поважна частка у цьому репресивному «індексі» належала й колишнім членам Клубу політемігрантів Західної України у Харкові. Лаконічні чекістські характеристики на них промовляють самі за себе:

Ніколаєв (псевдонім) — «при Левицком был ответственным секретарем отдела политэмигрантов ЦК МОПРа, членом Правления Клуба политэмигрантов [...]. Входил во все легальные организации УВО. Принимал участие во всех важнейших совещаниях у МАКСИМОВИЧА, РЕПЫ и ТУРА»;

Є. Виговська — «член УВО харьковской организации; в 1927 г. принимали участие в совещании руководства и актива УВО в Клубе политэмигрантов, где обсуждался вопрос о расколе в "Сельробе"»;

Й. Кубрак — «попеременно работал в разных учреждениях Харькова, которые были использованы для работы УВО, — зав. Клубом политэмигрантов, сотрудник Наркоминдела у ТУРА и сотрудник УРЭ у Биленького»³⁹;

В. Мамалига — «член УВО, проводил контрреволюционную работу, используя для этой цели Клуб политэмигрантов»;

³⁹ Докладніше див.: Рубльов О.С. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-ГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251.

- В. Ничко — «проводил контрреволюционную работу, используя для этой цели Клуб политэмигрантов»;
- М. Павловский — «бывший сичевой стрелец, член УВО, проводил контрреволюционную работу через Клуб политэмигрантов»;
- Риндель — «активный член УВО, до 1929 г. [...] проводил в Клубе политэмигрантов активную увовскую работу, участвовал на совещаниях руководства УВО, где обсуждался вопрос о расколе в Сельробе»;
- Старухівна (дружина І. Тура) — «активный член УВО, входит в состав руководства, проводила контрреволюционную работу в Клубе политэмигрантов [...]»;
- Стефанів — «бывший секретарь Клуба политэмигрантов [...]. Член УВО, прибыл из Закарпатской Украины, был устроен ЗОЗУЛЯКОМ в Клуб политэмигрантов в качестве секретаря»⁴⁰; та ін. (виділення наше. — Л. М.).

Цікаво, що своєрідний галицький клуб відродився у специфічних й значно трагічніших обставинах — на Соловках, під час відбування покарання засудженими у численних міфічних «справах» уродженцями західноукраїнських земель. Так, наприклад, довкола акад. М. Яворського наприкінці 1935 р. згуртувалася група українців-галичан, що її таємні інформатори досить влучно охрестили «Галицьким бюро» або «Галицьким клубом». Серед учасників цього неформального об'єднання були й учорашні члени Клубу політемігрантів Західної України ім. І. Франка у Харкові (В. Баб'як, В. Льницький, Й. Кубрак та ін.). Увечері, після виснажливої праці, в'язні-галичани обговорювали переважно політичні питання, критикували національну політику ВКП(б) в Україні, висловлюючи жаль, що не вдалося відстояти національну державність під час визвольних змагань 1917–1921 рр. Колишні «радянці» й націонал-комуністи «завдяки» ув'язненню проходили прискорену школу національного самоусвідомлен-

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 925, арк. 21, 62, 80, 89, 98–99, 105, 111, 115 та ін.

ня й патріотичного виховання. Жваво й зацікавлено обговорювався механізм фабрикації енкаведистами «справ» проти української інтелігенції — «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Української військової організації» та ін., тим більше, що «людського матеріалу» із власним гірким досвідом «слідства» й засудження за участь у віртуальних «контрреволюційних організаціях» на Соловках не бракувало⁴¹.

Підводячи підсумки, можемо стверджувати, що організація Клубу політичних емігрантів Західної України імені Івана Франка була об'єктивною вимогою часу — як з огляду на кількатисячний «загін» політемігрантів з західноукраїнських теренів в УСРР першої половини 1920-х рр. та іманентні потреби їхньої самоорганізації, так і на зацікавленість більшовицької адміністрації в об'єднанні й згуртуванні територіальних осередків майбутнього «війська» «світової революції», особливо вихідців з західного прикордоння СРСР. З плином часу тоталітарний режим все більше втрачав впевненість у відданості собі присутніх на контрольованій ним території численних політемігрантів, одним з свідчень чого стала «криза лояльності» КПЗУ 1927 р., яка безпосередньо вплинула на діяльність Клубу політичних емігрантів Західної України у Харкові. Форма клубного об'єднання й реєстрації членства істотно полегшувала «оперативно-чекістську роботу» серед політичних емігрантів. Крах сподівань Кремля на «світову революцію» вже наприкінці 1920-х років позбавив будь-якого сенсу продовження існування (й державного фінансування) окремих політемігрантських клубів. Додаткову «аргументацію» владі постачали численні інспіровані «процеси» й «справи» проти української інтелігенції.

В статье исследуется деятельность Клуба политэмигрантов Западной Украины имени Ивана Франка в 1925–1930 гг. Доказано, что крах надежд высшего партий-

⁴¹ Див.: Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С. 438–440.

но-государственного руководства СССР на «мировую революцию» в конце 1920-х гг. лишил смысла продолжения государственной поддержки организаций политических эмигрантов.

Ключевые слова: Клуб им. Ивана Франка, политические эмигранты, Западная Украина, мировая революция.

This article examines the activities of the Club of political emigration in western Ukraine Ivan Franko in 1925–1930 gg. It is proved that the collapse of the hopes of higher party and state leadership of the USSR «world revolution» in the late 1920s. deprived of sense to continue government support organizations of political exiles.

Key words: club them. Ivan Franko, political emigration, West Ukraine, world revolution.

Максим ОНАЦЬКИЙ*

Ліквідація приватної торгівлі у Харкові в умовах згорання НЕПу (1927–1929 рр.)

У статті розглянуто процес ліквідації приватної торгівлі у Харкові наприкінці 1920-х рр. Проаналізовано причини та напрями зникнення приватноторгового підприємництва у місті. Висвітлено негативні наслідки скорочення приватноторгівельної мережі в столиці УСРР. Встановлено основні шляхи трансформації приватноторгового капіталу, з'ясовано нові види занять колишніх крамарів та наслідки зміни їхнього соціального статусу.

Ключові слова: приватноторгівельна мережа, приватний капітал, ліквідація, згорання, крамарі.

Процес згорання НЕПу та ліквідації приватного підприємництва в різних галузях економіки, зокрема, у сфері торгівлі, його особливості в різних регіонах України активно вивчається вченими. До числа маловивчених питань відноситься

* Онацький М.Ю. — аспірант кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.